

اقتصاد غیر رسمی

پیامدها و کارکردها



سازمان بررسی های اقتصادی
اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی تهران



تهیه و تدوین:

معاونت بررسی های اقتصادی
اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی تهران

موضوع این گزارش، الزامات موضوع اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی تهران نیست.

بهمن ۱۴۰۳

استفاده از مطالب این گزارش با ذکر منبع بلامانع است.



Management Summary

The informal economy refers to economic activities that occur outside the formal and legal framework. These activities are not recorded in national accounts and typically include businesses that lack permits, insurance coverage, and tax obligations. Informal jobs generally lack formal contracts, social insurance, and retirement benefits, and are commonly found in the service, manufacturing, and trade sectors. Due to their lack of legal registration, these jobs are not included in official statistics. Examples include micro and traditional businesses, street vendors, freelancers, and jobs related to agriculture and industry. This segment of the economy encompasses a significant portion of economic activity. Through unfair competition, it undermines the quality and sustainability of formal jobs. It also leads to reduced government tax revenues, a decline in public services, and market disorder, significantly impacting formal businesses. According to data from the World Economic Forum, more than half of the world's workforce is engaged in informal employment. The International Monetary Fund (IMF) has also reported that about 60% of workers are employed in informal jobs. These statistics indicate that approximately 4 out of 5 businesses worldwide are not formally registered. Research by the IMF shows that the informal economy accounts for an average of 35% of the gross domestic product (GDP) in low- and middle-income countries, compared to 15% in advanced economies.

In Iran, the informal economy is an old phenomenon but has expanded in recent years due to economic challenges, unemployment, and sanctions. Measuring the informal economy is difficult, and different sources provide varying statistics. However, one indicator of the informal economy's state is the level of informal employment. According to the World Bank, informal employment accounts for about 60% of total employment in Iran. Reports from Iran's Statistical Center indicate that the informal economy in the country has a share of 25% in agriculture, 38% in industry, and 37% in services.

According to some approaches, strengthening the informal economy can be considered as a substitute for development programs. In general, due to the negative impact of the informal economy on the development process, it is necessary to control it. Addressing the challenges associated with the informal economy requires a comprehensive and multifaceted approach across economic, legislative, judicial, cultural, and social domains.

خلاصه مدیریتی

اقتصاد غیررسمی به فعالیتهای اقتصادی اطلاق می‌شود که خارج از چارچوب قانونی و رسمی صورت می‌گیرند. این فعالیت‌ها در حساب‌های ملی ثبت نمی‌شوند و معمولاً شامل مشاغل بدون مجوز و فاقد پوشش بیمه و مالیات هستند. مشاغل غیررسمی معمولاً فاقد قرارداد رسمی، بیمه اجتماعی، و حقوق بازنشستگی بوده و عموماً در حوزه‌های خدمات، تولید و بازرگانی فعالیت می‌کنند. این مشاغل به دلیل عدم ثبت قانونی، در آمار رسمی لحاظ نمی‌شوند. مشاغل خرد و سنتی، دست‌فروشان، مشاغل آزاد و فریلنسینگ، و مشاغل مرتبط با کشاورزی و صنعت.

این بخش از اقتصاد، بخش قابل توجهی از فعالیتهای اقتصادی را شامل می‌شود و از طریق رقابت ناعادلانه با مشاغل غیررسمی باعث کاهش کیفیت و پایداری مشاغل رسمی می‌شود، کاهش درآمدهای مالیاتی دولت و کاهش ارائه خدمات عمومی و بی‌نظمی و اختلال در بازار بر مشاغل رسمی نیز تأثیرات قابل توجهی دارد.

اندازه‌گیری اقتصاد غیررسمی دشوار است و اغلب از شواهد مربوط برای تخمین اندازه آن استفاده می‌شود. بر اساس داده‌های مجمع جهانی اقتصاد بیش از نیمی از نیروی کار جهان در مشاغل غیررسمی مشغول به کار هستند. صندوق بین‌المللی پول نیز آماری ارائه داده است که بر مبنای آن حدود ۶۰ درصد از کارگران در مشاغل غیرقانونی مشغول به کار هستند. این آمار نشان می‌دهد که از هر ۵ کسب‌وکار در دنیا تقریباً ۴ کسب و کار به‌طور رسمی ثبت نشده‌اند. تحقیقات صندوق بین‌المللی پول نشان می‌دهد سهم اقتصاد غیررسمی از کل اقتصاد به‌طور متوسط ۳۵ درصد از تولید ناخالص داخلی در کشورهای با درآمد پایین و متوسط در مقابل ۱۵ درصد در اقتصادهای پیشرفته را تشکیل می‌دهد.

اقتصاد غیررسمی در ایران پدیده‌ای قدیمی است، اما در سال‌های اخیر به دلیل مشکلات اقتصادی، بیکاری، و تحریم‌ها گسترش یافته است. اندازه‌گیری آن دشوار است و مراجع مختلف آمار متفاوتی ارائه می‌دهند اما یکی از شاخص‌های نشانگر وضعیت اقتصاد غیررسمی، میزان اشتغال غیررسمی است. بر اساس گزارش بانک جهانی اشتغال غیررسمی حدود ۶۰ درصد از کل اشتغال در ایران را تشکیل می‌دهد. براساس گزارشات مرکز آمار ایران، اقتصاد غیررسمی در کشور ما در بخش کشاورزی ۲۵ درصد، در بخش صنعت ۳۸ درصد و در بخش خدمات ۳۷ درصد سهم دارد.

براساس برخی دیدگاه‌ها تقویت اقتصاد غیررسمی را می‌توان در مواردی جایگزین برنامه‌های توسعه‌ای دانست. اتاق‌های بازرگانی هم در انتقال اقتصاد غیررسمی به اقتصاد رسمی و هم در توسعه این بخش می‌توانند نقش‌آفرین باشند؛ هرچند به‌طور کل با توجه به اثرات منفی اقتصاد غیررسمی بر فرآیند توسعه، کنترل آن لازم است و برای مدیریت چالش‌های مرتبط، به رویکردی جامع و چندوجهی در حوزه‌های اقتصادی، تقنینی، قضایی، فرهنگی، اجتماعی نیاز است.



فهرست

۶	مقدمه و مفهوم شناسی
۸	سهم اقتصاد غیررسمی در اقتصاد جهان
۹	ویژگی های اقتصاد غیررسمی در ایران
۱۴	انواع مشاغل غیررسمی
۱۵	تاثیرات اقتصاد غیررسمی بر مشاغل رسمی
۱۵	دلایل رشد و گسترش اقتصاد غیررسمی در ایران
۱۶	ابعاد و پیامدهای اقتصادی و اجتماعی اقتصاد غیررسمی در ایران
۲۱	راهکارهای جامع مدیریت اقتصاد غیررسمی در ایران
۱۹	رویکرد حمایت از اقتصاد غیررسمی
۲۰	نقش اتاق های بازرگانی در اقتصاد غیررسمی
۲۵	جمع بندی
۲۶	منابع

مقدمه و مفهوم شناسی

هیچ تعریف یا معیار منحصر به فردی از «اقتصاد غیررسمی» وجود ندارد اما عنوانی برای اشاره به فعالیتهای اقتصادی خارج از هنجارهای رسمی و قانونی به‌شمار می‌رود. این بخش قسمت مهمی از اقتصاد کشورها را تشکیل می‌دهد و تأثیرات پر دامنه‌ای بر اقتصاد رسمی دارد. هرچند در تعریف و چگونگی اندازه‌گیری اقتصاد رسمی و همچنین در خصوص ضرورت کنترل یا حمایت از آن، مناقشات فراوانی هست، اما به طور کلی بخش غیررسمی به مجموعه فعالیت‌هایی اطلاق می‌شود که در چارچوب قوانین رسمی و ثبت‌شده یک کشور قرار ندارند و شامل فعالیت‌هایی در حوزه‌های تولید، خدمات و بازرگانی است که گرچه کالاهای و خدمات آن معامله و مصرف می‌شوند و اگرچه بر ارزش افزوده و اقتصاد اثر دارند، اما به دلایل مختلف، آمار آن‌ها در حساب‌های ملی لحاظ نمی‌شود و دولت‌ها عموماً میل به کنترل آن دارند. به بیان دیگر اقتصاد غیررسمی معمولاً به فعالیت‌ها و معاملات اقتصادی اطلاق می‌شود که به اندازه کافی پنهان و خارج از دسترس یا نظارت دولت‌ها هستند و نه اندازه‌گیری شده و نه مالیاتی بر آن‌ها تعلق می‌گیرد. فرض بر این است فعالان اقتصادی در این حوزه حداقل به طور منفعلانه آگاه هستند که گزارش این فعالیت‌ها به مقامات، متضمن عواقب مالیاتی یا بار حقوقی است. در این تعریف تمرکز صرفاً بر فعالیت‌های قابل فروش درگیر در تولید و مبادله کالاها و خدمات قانونی محدود و تولیدات خانگی مستثنی می‌شود؛ زیرا عموماً غیرقابل فروش هستند. فعالیت‌های غیرقانونی نیز از این تعریف مستثنی هستند؛ زیرا ویژگی‌ها، محرک‌ها و پیامدهای آن ماهیت متفاوتی با اقتصاد غیررسمی دارد (Andrews & Others, 2011). تا همین اواخر، اقتصاد غیررسمی به طور متعارف به عنوان شکلی استثنایی، کم دستمزد و سازماندهی شده از فعالیت‌های متقلبانه تلقی می‌شد (ویلیامز، ۲۰۰۵). با این حال، مطالعات اخیر نشان داده است بیشتر کارهای غیررسمی توسط کارگران حاشیه‌نشین انجام نمی‌شود و برخی از کارگران یا شرکت‌ها غیررسمی بودن را انتخاب می‌کنند (فیلدز، ۲۰۰۵؛ OECD، ۲۰۰۸؛ ویلیامز و رنوی، ۲۰۰۸). دیدگاه نوظهور این است که اقتصاد غیررسمی متشکل از بازارهای مختلف ناهمگون با گروه‌های مختلف افراد و شرکت‌هایی است که به دلایل مختلف و با دستمزد/درآمدهای متفاوت درگیر انواع فعالیت‌های غیررسمی هستند. اقتصاد غیررسمی ممکن است شامل - اما نه لزوماً محدود به - بازیگران زیر باشد:

کارگران غیررسمی
استخدام شده توسط
شرکت‌های رسمی یا
غیررسمی

خوداشتغالی غیررسمی

کارگران خوداشتغال

تولیدکنندگان غیررسمی

کارگران غیررسمی استخدام شده توسط شرکت‌ها: کارکنان به صورت غیررسمی برای شرکتی که تمام یا بخشی از تولید خود را به صورت غیررسمی انجام می‌دهد (یعنی هم شرکت‌های رسمی و هم غیررسمی). این طبقه بندی شامل مشاغلی می‌شود که مقررات کار برای آنها اعمال، اجرا یا رعایت نشده است یا مشاغلی که به مقامات مالیاتی اعلام نشده اند. و شامل کارگران مهاجر غیرقانونی و همچنین کارگرانی می‌شود که ترجیح می‌دهند در بخش رسمی کار کنند اما نمی‌توانند چنین شغلی پیدا کنند و کسانی که از اشتغال غیررسمی راضی هستند.

خوداشتغالی غیررسمی: متشکل از کارگران به حساب خود (یعنی خوداشتغالی بدون کارمند) که کاملاً غیررسمی فعالیت می‌کنند. همچنین شامل کارگران خوداشتغال می‌شود که بخشی از درآمد خود را از کار اعلام نشده (نقد نقدی) به دست می‌آورند تا از پرداخت مالیات مانند مالیات بر ارزش افزوده اجتناب کنند. این گروه شامل (اما نه محدود به) تاجران خیابانی بدون مجوز، افرادی که به طور غیررسمی برای ایجاد تعادل بین مسئولیت‌های خانه و افزایش درآمد فعالیت می‌کنند، تاجران خوداشتغال و کارگران خدمات خانگی که کارهای نقدی را برای دوستان، خانواده و آشنایان انجام می‌دهند، می‌شوند.

تولید غیررسمی توسط شرکت‌ها: این نوع غیررسمی شامل شرکت‌های رسمی یا غیررسمی (با کارمندان) است که تمام یا بخشی از کسب و کار خود را خارج از کتاب انجام می‌دهند. به عنوان مثال، با اجتناب از پرداخت مالیات بر ارزش افزوده، عدم گزارش درآمدها و به کارگیری انواع کارگران غیررسمی. این گروه متشکل از شرکت‌هایی است که تمایل دارند در فعالیت‌های غیررسمی به صورت مستمر به عنوان یک استراتژی یا وسیله‌ای برای «موفقیت» شرکت کنند و شرکت‌های تازه کار کارآفرینی که از غیررسمی به عنوان ابزاری کم‌هزینه برای آزمایش یک سرمایه‌گذاری تجاری یا تأسیس شرکت استفاده می‌کنند.

دلایل گرایش مردم به اقتصاد غیررسمی متنوع و پیچیده است اما به طور کل دلایل زیر به عنوان مهمترین دلایل ذکر شده‌اند:

دلایل پولی: اجتناب از پرداخت مالیات و دریافت کمک‌های تامین اجتماعی

دلایل نظارتی: اجتناب از بروکراسی دولتی یا بارهای نظارتی

دلایل سازمانی: فساد (به دلیل کیفیت پایین نهادهای سیاسی و ضعف حاکمیت قانون)

اقتصاد غیررسمی اثرات جانبی فراوانی بر اقتصاد رسمی دارد و متغیرهای اقتصاد کلان را از مقادیر واقعی منحرف می‌کند (کاربر و همکاران، ۱۳۹۸) و آثار آن در بخش‌های مختلف مانند تولید، مخارج خانوار و بازار پول بروز می‌یابد. اثر اقتصاد غیررسمی در بازار پول به صورت افزایش معاملات نقدی بروز می‌یابد و افزایش تقاضای پول و تغییر سرعت گردش پول و نسبت پول در گردش و تضعیف سیاست‌های پولی از طریق تاثیر بر رابطه بنگاه‌های اقتصادی و بازار پول و سرمایه ملحوظ خواهد بود (آشنا، ۱۴۰۲).

برخی از پژوهشگران نیز از بعد دیگری به پیامدهای اقتصاد غیر رسمی نگریسته‌اند. از جمله زرورکی و همکاران (۱۴۰۱) نیز به اثر فشارها و بارهای مالیاتی بر مردم و فعالان اقتصادی اشاره کرده و گفته‌اند درآمدهای حاصل از منابع طبیعی موجب افزایش بودجه جاری دولت و متاثر آن باعث افزایش تورم و افزایش تعداد خانوارهای زیر خط فقر می‌شود که این وضعیت منجر به گرایش مردم به سمت فعالیت‌های غیررسمی می‌شود. آن‌ها همچنین توضیح داده‌اند افزایش درآمدهای حاصل از منابع طبیعی، موجب افزایش بودجه عمرانی دولت و همچنین موجب افزایش سرمایه‌گذاری بنگاه‌های دولتی می‌شود که نهایتاً توزیع سودهای حاصل از این منابع به شکل رانت‌های قانونی (در صورت ضعف کیفیت نهادی و فرهنگی در جامعه)، موجبات افزایش فعالیت‌های غیررسمی را فراهم می‌کند. از نگاه این پژوهشگران پائین بودن درآمد سرانه و همچنین افزایش حجم دولت نیز منجر به شیوع فعالیت در اقتصاد غیررسمی می‌گردد.

اقتصاد غیررسمی مختص کشور یا وضعیت خاصی نیست و در درجات مختلفی در تمام کشورها به چشم می‌آید. در ایران نیز، علی‌الخصوص با توجه به شرایط اقتصادی و اجتماعی کشور، اقتصاد غیررسمی بخش قابل توجهی از بازار کار و تولید را تشکیل می‌دهد. در این گزارش به تحلیل اقتصاد غیررسمی در ایران، انواع مشاغل غیررسمی و پیامدهای آن بر توسعه اقتصادی و اجتماعی کشور پرداخته می‌شود.

سهم اقتصاد غیررسمی در اقتصاد جهان

بر اساس گزارش مجمع جهانی اقتصاد^۱ (۲۰۲۴) بیش از نیمی از نیروی کار جهان در مشاغل غیررسمی مشغول هستند. براساس این گزارش صندوق بین‌المللی پول می‌گوید ۶۰ درصد از کل کارگران در مشاغل غیرقانونی درگیر هستند. این رقم به حدود دو میلیارد کارگر شاغل در مشاغل غیررسمی می‌رسد و از هر پنج کسب‌وکار چهار شرکت به‌طور رسمی ثبت نشده‌اند. در حالی که کار غیررسمی بیشتر در اقتصادهای نوظهور و در حال توسعه رایج است، اما منحصرأً به آنها محدود نمی‌شود. تحقیقات صندوق بین‌المللی پول نشان می‌دهد سهم اقتصاد غیررسمی از کل اقتصاد به طور متوسط ۳۵ درصد از تولید ناخالص داخلی در کشورهای با درآمد پایین و متوسط در مقابل ۱۵ درصد در اقتصادهای پیشرفته را تشکیل می‌دهد.

¹ The World Economic Forum

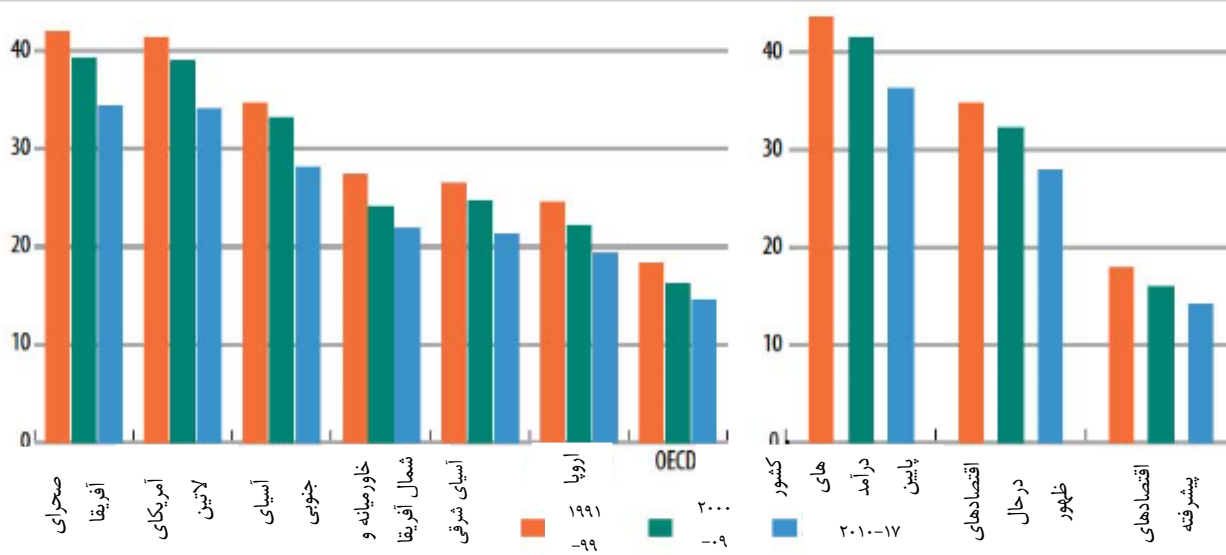
آمریکای لاتین و جنوب صحرای آفریقا بالاترین سطح غیر رسمی را دارند و اروپا و شرق آسیا مناطقی هستند که کمترین سطح غیر رسمی را دارند.

اقتصاد غیررسمی تأثیر عمده‌ای بر جامعه و اقتصاد بسیاری از کشورها دارد. مردم با کار در اقتصاد غیررسمی یا با استخدام غیرقانونی افراد از پرداخت مالیات و یا تمکین از مقررات فراروی می‌کنند. از یک سو، این فعالیت‌های اقتصادی بی‌نظم می‌تواند منجر به کاهش درآمد مالیاتی و کاهش کالاهای و خدمات عمومی، کاهش روحیه پرداخت مالیات و تبعیت مالیاتی کمتر، هزینه‌های کنترل بالاتر و نرخ رشد اقتصادی پایین‌تر شود، اما از سوی دیگر، اقتصاد غیررسمی می‌تواند نیروی قدرتمندی باشد که تغییرات نهادی را تقویت و تولید کلی کالا و خدمات را در یک اقتصاد تقویت می‌کند. اقتصاد غیررسمی تأثیراتی بر نظم سیاسی و تغییرات نهادی دارد و در مناطق و کشورهای مختلف درجات متفاوتی از آن را می‌توان ملاحظه کرد:

بخش غیررسمی در حالی که در حال کاهش است هنوز یک سوم از درآمد کشورهای با درآمد پایین و متوسط را نشان می‌دهد

اندازه اقتصادهای غیررسمی براساس منطقه (درصد از GDP)

اندازه اقتصادهای غیررسمی براساس سطح درآمد (درصد از GDP)



منبع: IMF, 2018

ویژگی‌های اقتصاد غیررسمی در ایران

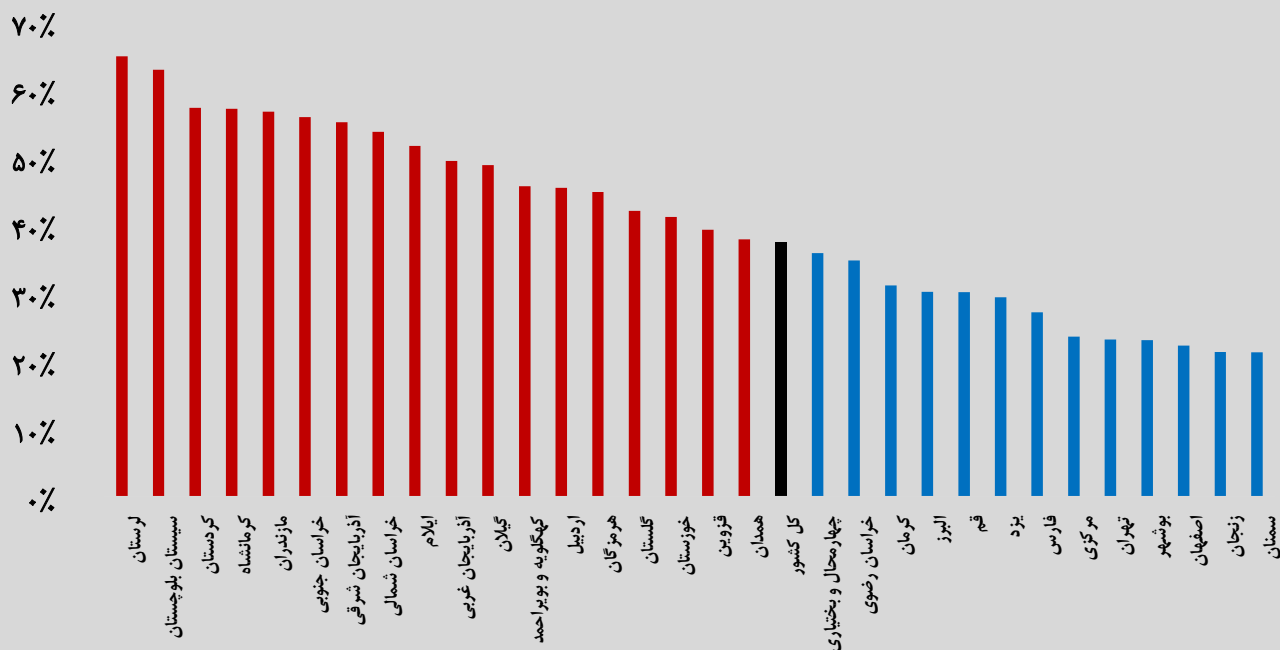
اقتصاد غیررسمی در ایران، از دیرباز وجود داشته است، اما در سال‌های اخیر، به دلیل مشکلات اقتصادی، بیکاری و تحریم‌ها، این بخش به شدت گسترش یافته است. اقتصاد غیررسمی ایران یک انحراف نیست بلکه انشعابی طبیعی از ساختار سیاسی



منحصر به فرد آن است. بر خلاف دموکراسی‌های لیبرال که در آن فعالیت‌های ثبت نشده اقتصادی زیر ذره بین قرار دارند و با این حلقه قانونی اقتصاد با جدیت برخورد می‌شود، در ایران مسئولان سیاسی و قضایی با نشان دادن صبر و تحمل این نوع فعالیت‌ها را نادیده می‌گیرند. جریان اقتصاد غیررسمی در ایران دلایل متنوعی دارد که در صدر آن بی‌اعتمادی بین مردم و حاکمیت‌ها است که در طول تاریخ مردم سعی کرده‌اند فعالیت‌های اقتصادی خود را از چشم حاکمان دور نگاه‌دارند و درحالی که امروزه در کشورهای مختلف محل هزینه‌کرد مالیات، ارائه خدمات عمومی است، اما هنوز در ایران بخش‌های قابل توجهی از جامعه از پرداخت مالیات روی گردان بوده و آن را بی‌عدالتی می‌دانند. از سوی دیگر برخی وزارتخانه‌ها و تشکیلات دولتی شرکت‌های خصوصی را در پوشش کمک به بخش خصوصی اما با هدف پول‌سازی تاسیس کرده‌اند که نه بودجه شفاف دارند و نه مورد حسابرسی قرار می‌گیرند. این وضعیت در کنار بی‌ثباتی قوانین دولتی و کنترل دستوری بازار و قیمت‌گذاری نیز در کشور موجب هدایت سرمایه‌گذاری ما به سمت اقتصاد رسمی می‌شود (پیرایی و رجایی، ۱۳۹۴). همچنین پرداخت یارانه موجب قاچاق کالاهای یارانه‌ای به کشورهای منطقه و خرید و فروش کاپن‌های کالاهای اساسی در بازار شده است و تمام این موارد در کنار موارد ریز و درشت دیگر، موجب وسعت اقتصاد غیررسمی در ایران شده است.

به دلیل دشواری و ناممکن بودن اندازه‌گیری دقیق اقتصاد غیررسمی، گزارش‌ها و تحقیقات مختلف داخلی و خارجی، سهم اقتصاد غیررسمی در ایران را به طور گسترده‌ای متفاوت از هم اعلام کرده‌اند. نتایج یک پژوهش که توسط احمدی و همکاران (۱۴۰۳) به تحلیل «تاثیر اندازه دولت بر اقتصاد زیرزمینی در ایران» پرداخته، اندازه «اقتصاد زیرزمینی» در ایران را به طور میانگین ۱۸.۳ درصد از تولید ناخالص داخلی برآورد کرده است اما مهدی عبداللهی سردبیر روزنامه فرهیختگان (۱۴۰۰) عنوان کرده است از ۵۳ درصد اقتصاد غیررسمی در کشور، حدود چهار درصد آن را اقتصاد غیرقانونی تشکیل می‌دهد. اقتصاد غیرقانونی شامل تولید و توزیع کالا و خدمات غیرقانونی مانند مواد مخدر، مشروبات الکلی و... است. ۱۲ درصد اقتصاد ایران را اقتصاد غیررسمی شامل می‌شود که گرچه ماهیت قانونی دارند اما به دلیل کوچکی مقیاس یا توسعه نیافتگی از دید و کنترل دولت مخفی مانده‌اند. اما طبق بررسی‌ها، حدود ۳۷ درصد اقتصاد نیز اقتصاد پنهان است. این دست فعالیت‌ها کاملاً مشابه فعالیت‌های رسمی هستند اما بانگیزه‌های اقتصادی از چشم دولت پنهان نگه داشته می‌شوند (فرهیختگان، ۱۴۰۰). مناطق مختلف کشور در درجات متفاوتی با اقتصاد غیررسمی درگیر هستند. اندازه‌گیری اقتصاد غیررسمی دشوار است اما یکی از شاخص‌های نشانگر وضعیت اقتصاد غیررسمی، میزان اشتغال غیررسمی است که در نمودار زیر، براساس این شاخص وضعیت اشتغال غیررسمی در استان‌های مختلف کشور نشان داده شده است:

درصد اشتغال غیر رسمی به اشتغال کل به تفکیک استان - ۱۴۰۲



منبع: مرکز آمار ایران، ۱۴۰۲

وسیع بودن حجم اقتصاد غیررسمی: بر اساس گزارش بانک جهانی (۲۰۲۲) اشتغال غیررسمی حدود ۶۰ درصد از کل اشتغال در ایران را تشکیل می‌دهد. این میزان غیررسمی با میانگین جهانی (ILO 2018) قابل مقایسه است، اما برخی تفاوت‌های ظریف وجود دارد. حدود یک سوم از کارکنان غیررسمی در ایران برای بخش رسمی و کمی بیش از ۲ درصد در خانوارها کار می‌کنند. سهم اشتغال غیررسمی برای زنان (۶۳ درصد) و کمی بیشتر از مردان (۵۸ درصد) است، در حالی که میانگین اشتغال غیررسمی در جهان در میان مردان (۶۳ درصد) در مقایسه با زنان (۵۸.۱ درصد) بیشتر است. تنها در کشورهای با درآمد پایین و متوسط، زنان بیشتر در معرض اقتصاد غیررسمی هستند. در ایران بیش از ۷۵ درصد از افرادی که در مناطق روستایی کار می‌کنند در اقتصاد غیررسمی زندگی می‌کنند در حالی که نیمی از اشتغال شهری غیررسمی است. اشتغال غیررسمی در مناطق روستایی در جهان به دلیل سهم بالای بخش کشاورزی به عنوان منبع اصلی اشتغال غیررسمی، دو برابر بیشتر در مناطق شهری است.

سطح اشتغال غیررسمی در بخش‌های مختلف اقتصاد و بر اساس سطح تحصیلات متفاوت است. همانند سایر کشورها، بخش کشاورزی بالاترین سطح اشتغال غیررسمی را در ایران به خود اختصاص داده است (۷۸ درصد) اما کمتر از میانگین جهانی (۹۳ درصد) است. اشتغال غیررسمی در ایران دو سوم اشتغال در بخش صنعت و نیمی از اشتغال در بخش خدمات را تشکیل

می دهد. در سطح جهان حدود ۵۷.۲ درصد از کارگران صنعت و ۴۷.۲ درصد از کارکنان خدمات غیررسمی هستند. علاوه بر این، سطح تحصیلات افراد با غیررسمی بودن همبستگی بالایی دارد. بر اساس داده های بین المللی، افرادی که دارای مدرک دانشگاهی هستند کمتر به طور غیررسمی استخدام می شوند. در ایران، سهم اشتغال غیررسمی در بین افراد بدون تحصیل ۸۴.۲ درصد، برای آموزش ابتدایی ۷۶.۳، برای آموزش متوسطه ۷۰.۱ درصد و برای تحصیلات تکمیلی ۳۲.۷ درصد است. میانگین جهانی این اعداد به ترتیب ۹۳.۸ درصد، ۸۴.۶ درصد، ۵۱.۷ درصد و ۲۳.۸ است (ILO، ۲۰۱۸) که نشان دهنده آن است که سطح غیر رسمی افراد تحصیل کرده ایرانی بالاتر از همتایان بین المللی خود است در حالی که اشتغال غیررسمی افراد بدون تحصیلات کمتر از میانگین جهانی است.

سطح غیر رسمی اشتغال نیز در سراسر ایران به طور قابل توجهی متفاوت است. دامنه نسبت اشتغال رسمی از ۳۸ درصد (سمنان) تا بالای ۷۰ درصد (کهگیلویه، اردبیل و همدان) متغیر است. نسبت اشتغال رسمی در میان استان های نزدیک به مرز بیشتر است و استان هایی که نرخ فقر بالاتری دارند، سهم بیشتری از اشتغال غیررسمی دارند (مانند سیستان و بلوچستان و کهگیلویه). مطابق با روند جهانی، اشتغال غیررسمی به طور نامتناسبی تحت تأثیر همه گیری کووید-۱۹ قرار گرفت. طبق گزارش ILO (۲۰۲۲)، بر اساس نمونه ای از ۱۰ کشور، از دست دادن شغل در میان مشاغل غیررسمی حدود دو تا سه برابر بیشتر از کارمندان رسمی بود.

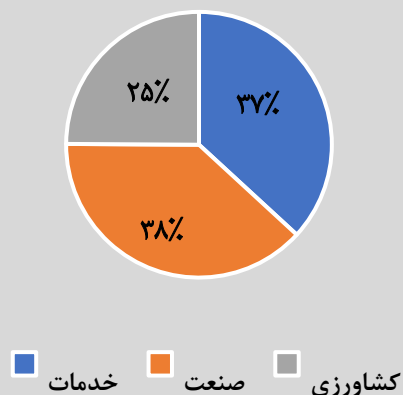
بخش	۲۰۱۹-۲۰	۲۰۲۰-۲۱	متوسط جهانی در ۲۰۱۶
بخش رسمی	۳۱.۶	۳۱.۶	۱۱.۰
بخش غیررسمی	۶۴.۱	۶۶.۰	۸۴.۹
خانوار	۴.۳	۲.۴	۴.۱
مردان	۵۸.۳	۵۷.۸	۶۳.۰
زنان	۶۳.۴	۵۹.۰	۵۸.۱
مناطق شهری	۵۳.۳	۵۱.۸	۴۳.۷
روستا	۷۵.۷	۷۵.۸	۸۰.۰
بخش عمومی	۱۰.۵	۸.۴	نا مشخص
بخش خصوصی	۶۷.۹	۶۶.۷	نا مشخص
بی سواد	۸۴.۲	۸۴.۲	۹۳.۸
تحصیلات ابتدایی	۷۶.۳	۷۵.۱	۸۴.۶
تحصیلات متوسطه	۷۰.۱	۶۹.۷	۵۱.۷
تحصیلات دانشگاهی	۳۲.۷	۳۰.۱	۲۳.۸

منبع: بانک جهانی (۲۰۲۲)

هرچند اندازه گیری اقتصاد غیررسمی ذاتا دشوار است اما نموده های آن تا حد زیادی قابل لمس و شناسایی است و می توان اثر آن را در حوزه های مختلف اقتصادی از جمله اشتغال مشاهده و اندازه گیری کرد. به گزارش تجارت فردا (۱۴۰۲)، بر اساس

آخرین آمار سازمان تامین اجتماعی، کل بیمه‌شدگان اجباری این سازمان در سال ۱۴۰۲ حدود ۱۶ میلیون نفر بوده است؛ اگر این رقم را در کنار جمعیت فعال کشور (در پایان سال ۱۴۰۲ حدود ۲۶ میلیون و ۴۶۲ هزار نفر) قرار دهیم، یعنی حدود ۱۰ میلیون از جمعیت فعال کشور (یعنی ۳۷.۸۴ درصد از نیروی فعال کشور) تحت پوشش سازمان تامین اجتماعی نیستند. از آنجا که تحت پوشش بیمه قرار گرفتن برای کارهای رسمی اجباری است، این جمعیت یا به خوداشتغالی یا درآمد پایدار مشغول‌اند و ترجیح داده‌اند به سراغ بیمه تامین اجتماعی نروند، یا اینکه اصلاً شغل و درآمد ثابتی ندارند و در بخش غیررسمی اقتصاد مشغول فعالیت‌اند. هر سه بخش اقتصاد ایران شامل بخش کشاورزی، صنعت و خدمات درگیر اقتصاد غیررسمی هستند و بخشی از اشتغال در این بخش‌ها اصولاً جز مشاغل غیررسمی به‌شمار می‌روند. نمودار زیر وضعیت اشتغال غیررسمی را به تفکیک هر یک از بخش‌های سه‌گانه اقتصاد نشان می‌دهد:

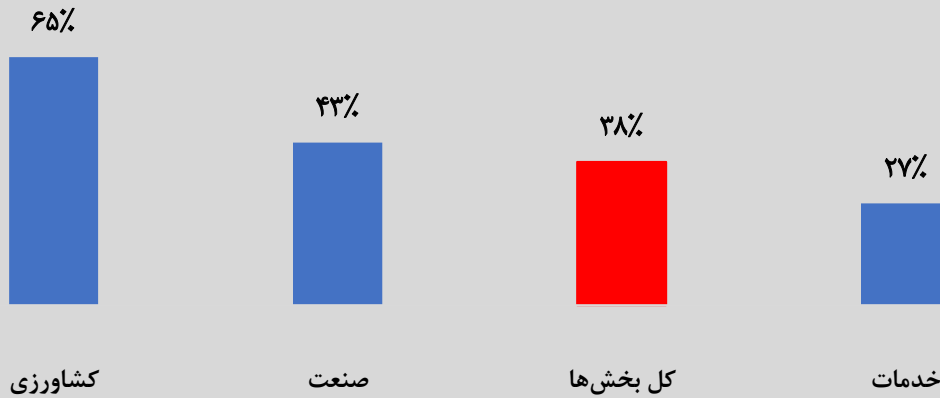
سهم فعالیت‌های اقتصادی از اشتغال غیر رسمی - ۱۴۰۲



منبع: مرکز آمار ایران، ۱۴۰۲

به‌طور کل بسیاری از کارگاه‌ها و مشاغل که بابت نهاده‌ها از جمله نیروی کار پول نقد می‌پردازند، حساب بانکی نداشته و پرداخت مالیاتی انجام نمی‌دهند و یا در عین استخدام رسمی کارکنان، اما بسیاری از مقررات را رعایت نمی‌کنند، در طیف وسیع فعالان اقتصاد غیررسمی قرار دارند. در کشورهای فقیر بخش غیررسمی ۳۰ تا ۴۰ درصد از کل فعالیت اقتصادی و سهمی بالاتر از اشتغال را دارا است. در کشورهای ثروتمند این رقم بین ۱۵ تا ۲۰ درصد است (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۳). اگرچه صنعت بیشترین سهم از اشتغال غیررسمی را دارد اما درصد سهم اشتغال غیررسمی به نسبت کل اشتغال در حوزه کشاورزی بیشتر از سایر بخش‌ها است که می‌توان این امر را متأثر از رواج اقتصاد معیشتی و فروش غیررسمی محصولات به بازار، در حوزه کشاورزی دانست.

درصد سهم اشتغال غیر رسمی از کل اشتغال به تفکیک فعالیت‌های اقتصادی - ۱۴۰۲



منبع: مرکز آمار ایران، ۱۴۰۲

- **نظارت و کنترل ضعیف دولت:** از آنجا که مشاغل غیررسمی در بخش‌های مربوط دولتی ثبت نمی‌شوند، اطلاعات دقیق و شفافی در مورد میزان تولید و فعالیت‌ها آن‌ها وجود ندارد که عملاً منجر به عدم نظارت و کنترل توسط نهادهای دولتی می‌شود. مرکز برنامه‌ریزی و اطلاعات راهبردی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی در گزارشی با استناد به گزارش مرکز آمار ایران نتایج تفصیلی اشتغال و بخش رسمی و غیررسمی در سال‌های ۱۳۹۸ تا ۱۳۹۹ را منتشر کرده است که به موجب این گزارش، در سال ۱۳۹۸ سهم جمعیت شاغل کشور از اشتغال رسمی ۴۰/۷ درصد و از اشتغال غیررسمی ۵۹/۲ درصد بوده است. این آمار به تفکیک جنسیت نشان می‌دهد که ۴۱/۶ درصد شاغلان بخش رسمی را مردان و ۳۶/۶ درصد را زنان تشکیل می‌دهند اما در بخش غیررسمی، زنان با ۶۳/۴ درصد بیشترین درصد شاغلان غیررسمی را به خود اختصاص داده‌اند.
- **انعطاف‌پذیری بالا:** مشاغل غیررسمی می‌توانند سریع‌تر به نیازهای بازار پاسخ دهند و در شرایط بحران‌های اقتصادی یا تغییرات سریع در تقاضا و عرضه، راحت‌تر سازگار شوند.
- **کار بدون قرارداد رسمی:** مشاغل غیررسمی عموماً فاقد قراردادهای رسمی، بیمه اجتماعی و حقوق بازنشستگی هستند. کارگران در این بخش اغلب به صورت روزمزد یا پروژه‌ای فعالیت می‌کنند.
- **عدم پرداخت مالیات:** یکی از ویژگی‌های بارز اقتصاد غیررسمی، فرار از پرداخت مالیات و عدم گزارش‌دهی دقیق است. این امر به کاهش درآمدهای دولت منجر می‌شود.

انواع مشاغل غیررسمی

مشاغل غیررسمی را در طیف‌های متنوعی می‌توان دسته‌بندی کرد. با توجه به ساختار کسب و کارها در ایران، می‌توان گفت مشاغل غیررسمی اغلب در یکی از دسته‌بندی‌های زیر قرار دارند:

- **مشاغل خرد و سنتی:** بسیاری از کسب‌وکارهای کوچک و مشاغل خانگی، از جمله کارگاه‌های کوچک تولیدی، مشاغل در بخش خدمات و فروش کالاهای خانگی به طور غیررسمی فعالیت می‌کنند.
- **دست‌فروشان و مشاغل خیابانی:** این گروه از افراد عمدتاً در شهرهای بزرگ فعالیت دارند و بسیاری از آنان به فروش کالاهای مختلف در سطح خیابان‌ها، بازارها و متروها می‌پردازند.
- **مشاغل آزاد و فریلنسینگ:** با توجه به توسعه اینترنت و فضای دیجیتال، بسیاری از افراد به مشاغل فریلنسینگ پرداخته‌اند که به طور رسمی ثبت نمی‌شوند. این دسته شامل مشاغلی مانند نویسندگی، طراحی گرافیکی، ترجمه و تدریس آنلاین است.
- **کسب‌وکارهای غیررسمی در بخش کشاورزی و صنعت:** کارگران فصلی در کشاورزی، دامداری و برخی صنایع غیررسمی مانند تولید مصالح ساختمانی نیز جزء این دسته از مشاغل محسوب می‌شوند.
- **خرده‌فروشی‌های غیررسمی:** بسیاری از کسب‌وکارهای خرده‌فروشی به ویژه در مناطق حاشیه‌ای یا روستاها به شکل غیررسمی فعالیت دارند و اغلب به تامین نیازهای اولیه مردم پرداخته می‌شود.

تأثیرات اقتصاد غیررسمی بر مشاغل رسمی

بخش غیررسمی منبع مهمی از معیشت و شغل برای اکثریت قریب به اتفاق مردم در کشورهای در حال توسعه است. با این حال، این نگرانی وجود دارد که بخش غیررسمی ممکن است ایجاد شغل در بخش رسمی را تضعیف کند. شرکت‌های غیررسمی می‌توانند با شرکت‌های رسمی رقابتی اغلب «ناعادلانه» داشته‌باشند تا مجبور نباشند از مقررات پرهزینه پیروی کنند و مالیات بپردازند. این مزیت «ناعادلانه» رقابت شرکت‌های رسمی را با شرکت‌های غیررسمی دشوار می‌کند که به معنای از دست دادن قابل توجه مشاغل بخش رسمی است. مرکز پژوهش‌های مجلس (۱۳۹۳) در گزارشی درباره تاثیر اقتصاد غیر رسمی بر توسعه، با اشاره به دیدگاه‌های برخی اقتصاددانان همانند هرناندو دسوتو در کتاب‌های "راه دیگر" و "راز سرمایه" (که به ترتیب در سال‌های ۱۹۸۹ و ۲۰۰۰ منتشر شدند) عنوان کرده است برخی دیدگاه‌ها بنگاه‌های غیررسمی را به عنوان گنجینه دست نخورده‌ای از انرژی کارآفرینی می‌بینند که به سویله مقررات دولتی عقب‌نگه داشته شده‌اند. در این دیدگاه، آزاد کردن این انرژی با کاهش مقررات ورود یا بهبود حقوق مالکیت، رشد و توسعه اقتصادی را تحریک می‌کند اما می‌توان نگاه بدبینانه‌تری نیز به مسئله داشت؛ زیرا برخی اقتصاددانان بر مزایایی تاکید می‌کنند که بنگاه‌ها و کارگران غیررسمی با فرار مالیاتی با رعایت نکردن مقررات بهره‌مند می‌شوند (معبودی و همکاران، ۱۴۰۳).

دلایل رشد و گسترش اقتصاد غیررسمی در ایران

رشد اقتصاد غیررسمی در ایران ناشی از مجموعه‌ای از عوامل اقتصادی، اجتماعی و سیاسی است که در زیر به آن‌ها اشاره می‌شود:

- **تحریم‌ها و محدودیت‌های اقتصادی:** تحریم‌های اقتصادی بر ایران، به ویژه از زمان تشدید تحریم‌ها در دهه ۲۰۱۰ به بعد، باعث شده است که بسیاری از فعالیت‌های اقتصادی به سمت غیررسمی شدن سوق یابند. عدم توانایی در دسترسی به سیستم‌های مالی بین‌المللی، مشکلات بانکی و فقدان منابع مالی برای تأسیس کسب‌وکارهای رسمی، افراد را به سمت مشاغل غیررسمی هدایت کرده است.
- **نرخ بالای بیکاری و بحران اشتغال:** در شرایطی که نرخ بیکاری به ویژه در میان جوانان و فارغ‌التحصیلان دانشگاهی بسیار بالاست، بسیاری از افراد به مشاغل غیررسمی پناه می‌برند. این امر منجر به رشد سریع مشاغل روزمزد و فصلی در بخش‌هایی همچون دست‌فروشی، تولیدات کوچک، خدمات و فروش آنلاین شده است.
- **عدم دسترسی به منابع مالی و اعتبار:** بسیاری از افراد برای شروع کسب‌وکار خود به منابع مالی دسترسی ندارند و در نتیجه برای انجام فعالیت‌های اقتصادی خود، از فعالیت‌های غیررسمی استفاده می‌کنند.
- **سادگی فعالیت‌های اقتصادی بخش غیررسمی در مقایسه با بخش رسمی:** شروع کسب‌وکارهای غیررسمی نیاز به سرمایه‌گذاری زیادی ندارد و بسیاری از آن‌ها نیاز به تأسیس شرکت، ثبت مالیات یا دریافت مجوزهای پیچیده ندارند. این شرایط، افراد را به سوی فعالیت‌های غیررسمی جذب می‌کند.

ابعاد و پیامدهای اقتصادی و اجتماعی اقتصاد غیررسمی در ایران

اقتصاد غیررسمی پیامدهای گسترده‌ای برای توسعه اقتصادی و اجتماعی ایران دارد که در زیر به مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود:

الف) پیامدهای اقتصادی

- **کاهش منابع و درآمدهای دولت:** عدم ثبت فعالیت‌های اقتصادی و فرار مالیاتی، سبب کاهش درآمدهای مالیاتی دولت می‌شود. بر اساس گزارش‌های سازمان همکاری و توسعه اقتصادی (OECD)، ایران یکی از کشورهای با بالاترین درصد فرار مالیاتی در جهان است. این موضوع منجر به کاهش توان مالی دولت در تأمین خدمات عمومی و توسعه زیرساخت‌ها می‌شود.
- **نوسان در بازار کار:** مشاغل غیررسمی اغلب با نوسانات اقتصادی همراه هستند و به دلیل نداشتن قواعد ثابت و عدم نظارت دولتی، شرایط کاری در آن‌ها به شدت بی‌ثبات است. این موضوع می‌تواند به عدم امنیت شغلی و کاهش انگیزه کارگران و همچنین ناپایداری در درآمد خانوارها و کاهش قدرت خرید منجر شود.
- **عدم رشد پایدار:** اقتصاد غیررسمی به دلیل نبود نظارت و برنامه‌ریزی دولتی نمی‌تواند به توسعه پایدار و رشد بلندمدت منجر شود. همچنین، این نوع اقتصاد معمولاً نتایج مثبتی در زمینه نوآوری و فناوری ندارد.

- **رقابت ناعادلانه و اختلال در رقابت:** کسب‌وکارهای غیررسمی اغلب از قوانین و مقررات مربوط به رقابت، حقوق کار و محیط زیست پیروی نمی‌کنند. این امر می‌تواند به تشدید رقابت نابرابر در بازارهای رسمی، عدم توازن در بازارها و کاهش کیفیت خدمات و محصولات منجر شود.
- **کمبود سرمایه‌گذاری و نوآوری:** در بخش غیررسمی، به دلیل نبود نظارت و امنیت و شدت نااطمینانی به وضعیت آینده، منابع مالی برای سرمایه‌گذاری‌های بلندمدت و نوآوری تخصیص داده نمی‌شوند. این امر موجب کندی در رشد اقتصادی و عدم توسعه صنایع با ارزش افزوده بالا می‌شود.
- **تأثیر بر اقتصاد رسمی:** فعالیت‌های غیررسمی می‌تواند بر عملکرد بخش رسمی اقتصاد تأثیر بگذارد، از جمله در زمینه مالیات، برنامه‌ریزی اقتصادی، روابط با بخش‌های مختلف زنجیره تامین از مواد اولیه تا توزیع.
- **تأثیرپذیری از اقتصاد زیرزمینی:** گسترش اقتصاد زیرزمینی می‌تواند به تقویت اقتصاد غیررسمی منجر شود، جایی که فعالیت‌های مجرمانه مانند قاچاق کالا، پول‌شویی و فساد مالی رواج می‌یابد.

(ب) پیامدهای اجتماعی

اقتصاد غیررسمی دارای جنبه‌ها و تأثیرات اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی متعددی است که در زیر به برخی از این ابعاد اشاره می‌شود:

- **ساختار اجتماعی**
 - **نقش خانواده:** در بسیاری از جوامع، بخصوص در کشورهای در حال توسعه، فعالیت‌های غیررسمی به‌عنوان منبع اصلی درآمد خانواده‌ها محسوب می‌شود.
 - **شبکه‌های اجتماعی:** افراد در بخش غیررسمی معمولاً به‌واسطه شبکه‌های دوستانه و خانوادگی به هم متصل هستند و این روابط به مبادله اطلاعات و منابع کمک می‌کند.

• تبعیض و نابرابری

- **افزایش و بازتولید نابرابری اجتماعی:** گروه‌های اجتماعی مختلف (زن، جوانان، مهاجران) در دسترسی به فرصت‌ها و منابع اقتصادی نابرابری‌های قابل توجهی را تجربه می‌کنند. این نابرابری در گرایش یا سوق دادن گروه‌های اجتماعی به اقتصاد غیررسمی بسیار تاثیر دارد. بسیاری از کارگران غیررسمی از حقوق و مزایای مناسب مانند بیمه، مرخصی یا مستمری بازنشستگی برخوردار نیستند و دسترسی محدودی به خدمات اجتماعی دارند. این وضعیت می‌تواند به افزایش و بازتولید نابرابری در سطح اجتماعی و اقتصادی منجر شود.

- **سوءاستفاده از نیروی کار:** در بسیاری از مشاغل غیررسمی، شرایط کاری سخت و حقوق پایین است. این موضوع می‌تواند به استثمار کارگران و کاهش کیفیت زندگی آن‌ها منجر شود.
- **حقوق کار:** کارگران در اقتصاد غیررسمی معمولاً از حقوق، مزایا و حمایت‌های قانونی کمتری برخوردارند.
- **عدم امنیت شغلی:** مشاغل غیررسمی به دلیل عدم قراردادهای رسمی و نبود قوانین حمایتی برای کارگران، شرایط شغلی ناپایدار و بی‌ثباتی دارند. این موضوع می‌تواند منجر به کاهش کیفیت زندگی و مشکلات روانی برای افراد شاغل در این بخش شود.

• فرهنگ و هنجارها

- **تلقی اجتماعی:** در برخی جوامع، کار در بخش غیررسمی ممکن است به‌عنوان یک ضد ارزش دیده شود؛ در حالی که در برخی جوامع دیگر ممکن است به‌عنوان یک راهکار جایگزین برای بیکاری یا نارسایی‌های اقتصادی تلقی شود.
- **نوآوری و خلاقیت:** بخش غیررسمی معمولاً به دلیل قیود یا محدودیت‌های کمتر، بستر مناسبی برای خلاقیت و نوآوری در کارآفرینی فراهم می‌کند.

• توسعه محلی و ملی

- **توسعه جوامع محلی:** با تمام اما و اگرها و تبعات منفی، فعالان اقتصاد غیررسمی با فراهم آوردن کالاها و خدمات مورد نیاز و نیز ایجاد شغل می‌توانند به توسعه جوامع محلی کمک کنند.
- **توسعه فرهنگی و اجتماعی ضعیف:** مشاغل غیررسمی معمولاً به دلیل نبود نظارت و آموزش رسمی، به ارتقاء مهارت‌ها و افزایش بهره‌وری منجر نمی‌شوند. این امر می‌تواند در بلندمدت بر سطح فرهنگ و توسعه اجتماعی تأثیر منفی بگذارد.
- **توسعه محدود فرهنگی و آموزشی:** بسیاری از مشاغل غیررسمی در ایران به دلیل عدم نظارت و استانداردهای آموزشی، باعث کاهش سطح مهارت‌های نیروی کار و عدم نوآوری می‌شوند. این امر می‌تواند به کاهش بهره‌وری و رقابت‌پذیری اقتصاد منجر شود.

• نظارت و کنترل اجتماعی

- **نقص در نظارت:** به دلیل غیررسمی بودن این فعالیت‌ها، نظارت و کنترل اجتماعی بر آنها دشوارتر است و ممکن است موجب تقویت فساد و بی‌قانونی شود.
- **ضعف در امنیت اجتماعی:** بسیاری از افراد شاغل در بخش غیررسمی، به دلیل عدم پوشش بیمه‌ای و نبود امنیت شغلی، در معرض خطرهای اجتماعی و اقتصادی قرار دارند. این مسئله می‌تواند باعث کاهش اعتماد عمومی به سیستم اقتصادی و اجتماعی شود.
- **تأثیر بر سیاست‌ها:** عدم توجه به بخش غیررسمی در سیاست‌گذاری اقتصادی می‌تواند چالش‌هایی برای توسعه پایدار ایجاد کند.

این ابعاد نشان‌دهنده پیچیدگی‌های موجود در اقتصاد غیررسمی و نیاز به رویکردهایی جامع در جهت بررسی و مدیریت آن هستند.

رویکرد حمایت از اقتصاد غیررسمی

به رغم اتفاق نظر کلی در خصوص ضرورت انتقال اقتصاد غیررسمی به اقتصاد رسمی، اما رویکرد دیگری وجود دارد که براساس آن در شرایطی می‌توان اقتصاد غیررسمی را به عنوان ظرفیت یا جایگزینی برای توسعه محلی در نظر گرفت. این رویکرد مبتنی بر این ایده است که با توجه به اهمیت دستیابی به اهداف زندگی بهتر برای همه مردم، نیاز به بررسی گزینه‌هایی وجود دارد که می‌توانند به شکل فراگیرتری از توسعه اقتصادی و رشد اقتصادی منجر شوند. در این رویکرد مطرح می‌شود یکی از بخش‌های اقتصادی که اغلب در تحلیل‌های سیاست اقتصادی نادیده گرفته می‌شود، بخش غیررسمی است. تمرکز فزاینده بر بخش غیررسمی بر این مشاهده استوار است که این بخش تعداد زیادی از افراد را استخدام می‌کند و بنابراین می‌تواند به کاهش فقر کمک کند. همچنین افزایش علاقه به بخش غیررسمی تا حدی ناشی از افزایش اندازه این بخش در برخی کشورها یا نقاط است. انواع کار در بخش‌های غیررسمی کشاورزی، تجارت و تولید و همین‌طور انواع فروشندگی در فضاهای مجازی و فیزیکی مانند بساطی‌های خیابانی و دوره‌گرد را می‌توان از بارزترین جلوه‌های اقتصاد غیررسمی دانست. در کشورها یا بخش‌های توسعه نیافته، اقتصاد غیررسمی به دلیل نقش خود به ویژه در مواجهه با چالش‌های توسعه‌ای مانند فقر و بیکاری قابل‌تامل‌تر است. با توجه به این که بخش غیررسمی عمدتاً در فرآیندهای سیاست‌گذاری متعارف نادیده گرفته می‌شود اما درک بهتر از ماهیت، عملکرد و پتانسیل مشارکت بخش غیررسمی برای اطمینان از شکل فراگیرتری از توسعه اقتصادی ضروری است و در برخی کشورها یا مناطقی که در سیاست‌های توسعه اقتصادی ملی به حاشیه رانده شده‌اند، بهبود عملکرد بخش غیررسمی می‌تواند به شکل فراگیرتری از توسعه اقتصادی کمک کند (Ndabeni, 2014)؛ به این ترتیب نیاز به شکل فراگیرتری از توسعه اقتصادی، اهمیت گنجانیدن بخش غیررسمی در برنامه‌ریزی کلی اقتصادهای محلی را برجسته

می‌سازد. این امر می‌تواند اطمینان حاصل کند که بخش غیررسمی به عنوان یک بازیگر و ذی‌نفع حیاتی در اقتصاد ملی در حال رشد عمل کند. این موضوع به ویژه به دلیل فرصت‌های شغلی و درآمدی که از طریق بخش غیررسمی ایجاد می‌شود، برای توسعه اقتصادی محلی اهمیت دارد. آنچه می‌توان تشخیص داد این است که گنجاندن بخش غیررسمی در برنامه‌ریزی کلی اقتصادی ملی بخشی از تفکر نوظهور درباره گزینه‌های توسعه‌ای است که به دنبال افزایش تعداد بازیگران در اقتصاد ملی هستند. ترویج اقدامات قانونی که بخش غیررسمی را به عنوان یک بازیگر حیاتی در توسعه اقتصادی محلی به رسمیت می‌شناسد، می‌تواند حکومت‌های محلی را متعهد به حمایت و تسهیل محیطی کند که در آن شرکت‌کنندگان بخش غیررسمی بتوانند امرار معاش کنند. به عنوان مثال، انجمن حکومت‌های محلی آفریقای جنوبی (SALGA) شهرداری‌ها را تشویق می‌کند تا نوآورانه‌تر عمل کنند و اقتصاد غیررسمی را به عنوان بخشی از استراتژی‌های حکومت‌های محلی برای مقابله با بیکاری، حمایت از ایجاد معیشت و کاهش آسیب‌پذیری ببینند. در نتیجه، این تفکر نوظهور شهرداری‌ها را تشویق می‌کند تا توسعه بخش غیررسمی را به عنوان یک وظیفه کلیدی در ارائه خدمات ببینند. در این چارچوب نوظهور، شهرداری‌ها نیاز دارند تا عملکرد نظارتی خود بر بخش غیررسمی را با نیاز به حمایت از ایجاد معیشت و اشتغال به گونه‌ای متعادل کنند که منعکس‌کننده دستور کار یک دولت توسعه‌گرا باشد (SALGA, 2012).

نقش اتاق‌های بازرگانی در اقتصاد غیررسمی

براساس سیاست‌های اقتصادی کشورها، اتاق‌های بازرگانی به‌عنوان نهادهای نقش‌آفرین در بافت اقتصادی، به دو صورت می‌توانند در سیستم اقتصاد غیررسمی نیز نقش ایفا کنند:

- کمک به انتقال کسب و کارهای غیررسمی به اقتصاد رسمی
- کمک به توسعه اقتصاد غیررسمی در راستای توسعه اقتصاد حاشیه

مطابق با دیدگاه‌های کارشناسی، رسمی‌سازی کسب‌وکارهای غیررسمی یکی از مهم‌ترین راه‌ها برای بهبود شرایط اقتصادی و اجتماعی فعالان این بخش است و اتاق‌ها می‌توانند با ارائه مشاوره‌های حقوقی و اداری، به فعالان اقتصاد غیررسمی کمک کنند تا کسب‌وکار خود را به صورت قانونی ثبت کنند و از مزایای اقتصاد رسمی بهره‌مند شوند. این کمک‌ها شامل مساعدت به فرآیندهای ثبت شرکت، اخذ مجوزها و پرداخت مالیات است.

اما در استراتژی حمایت از کسب و کارهای حوزه اقتصاد غیررسمی و در جهت توسعه مناطق توسعه نیافته نیز، اتاق‌های بازرگانی می‌توانند به عنوان نماینده فعالان اقتصاد غیررسمی، برای بهبود شرایط کاری و حقوق قانونی آنها تلاش کنند که شامل حمایت از حقوق کارگران، دسترسی به بیمه‌های اجتماعی و بهبود شرایط کاری است. اتاق‌ها به‌عنوان حلقه‌های ارتباطی میان بخش‌های دولتی و خصوصی، می‌توانند از طریق تسهیل همکاری و تبادل اطلاعات، به شکل‌گیری و توسعه کسب‌وکارهای غیررسمی کمک کنند. آنها با ارائه مشاوره، آموزش و خدمات به کارآفرینان و سرمایه‌گذاران در حوزه اقتصاد غیررسمی، می‌توانند به بهبود شرایط بازار و افزایش رشد اقتصادی در این بخش بپردازند. علاوه بر این، اتاق‌های بازرگانی

می‌توانند نماینده صدای کسب‌وکارها در سیاست‌گذاری‌ها باشند و با ترویج مقررات مناسب، به قانونی‌سازی فعالیت‌های غیررسمی کمک کنند.

بخش غیررسمی معمولاً با سطح پایین تحصیلات در میان مالکان و مدیران بنگاه‌های غیررسمی مشخص می‌شود. این وضعیت معمولاً بر پتانسیل آموزش این شرکت‌کنندگان تأثیر منفی می‌گذارد. بنابراین، تلاش‌ها برای تقویت پایه مهارتی کارآفرینان بخش غیررسمی می‌تواند به عنوان یک مداخله مهم در توسعه اقتصاد غیررسمی باشد. به عبارت دیگر، توسعه منابع انسانی در این بخش باید به عنوان تلاشی برای کمک به کسانی که در تلاش برای ایجاد اشتغال مولد هستند (گریسون، ۱۹۹۷) و بخشی از سیاست‌های گسترده توسعه مهارت‌های ملی دیده شود. از این منظر اتاق‌های بازرگانی می‌توانند با ارائه دوره‌های آموزشی و کارگاه‌های مهارت‌آموزی به فعالان اقتصاد غیررسمی، به بهبود کیفیت محصولات و خدمات آنها کمک کنند. این آموزش‌ها می‌توانند شامل مدیریت کسب‌وکار، بازاریابی، حسابداری پایه و قوانین تجاری باشند (ILO, 2014).

بانک جهانی نیز در گزارش (2019) "Global Economic Prospects" تأکید می‌کند دسترسی به خدمات مالی یکی از بزرگ‌ترین موانع برای رشد اقتصاد غیررسمی است و نهادهایی مانند اتاق‌های بازرگانی می‌توانند به رفع این مانع کمک کنند. بر این اساس اتاق‌های بازرگانی می‌توانند با همکاری بانک‌ها و مؤسسات مالی، دسترسی فعالان اقتصاد غیررسمی به وام‌های کوچک، اعتبارات و سایر خدمات مالی را تسهیل کنند. این اقدام به رشد کسب‌وکارهای غیررسمی و افزایش سرمایه‌گذاری در این بخش کمک می‌کند (World Bank, 2019).

راهکارهای جامع مدیریت اقتصاد غیررسمی در ایران

مدیریت اقتصاد غیررسمی در ایران مستلزم اتخاذ یک رویکرد چندوجهی، جامع و پایدار است که به عوامل ریشه‌ای، پیامدهای اجتماعی و اقتصادی، و الزامات قانونی و زیرساختی توجه کند. برخی از پیشنهادات کاربردی برای کاهش و مدیریت این بخش از اقتصاد به شرح زیر ارائه می‌شود:

هرچند حذف تدریجی پول نقد و اتوماسیون تراکنش‌ها ممکن است ردیابی جریان‌های غیررسمی را آسان‌تر و دور زدن سیستم در اقتصاد غیررسمی را دشوارتر کند که همین مساله به کاهش حجم اقتصاد غیررسمی کمک می‌کند اما در حال حاضر نااطمینانی‌های وسیعی در حوزه اقتصاد در جهان و ایران وجود دارد که ناشی و ترکیبی از تغییرات قدرت‌های اقتصادی، عدم اطمینان سیاسی و مالی، تفکرات و پارادایم‌های جدید اقتصادی، تأثیرات نامشخص ناشی از فناوری‌ها و دگرگونی‌های گسترده بازار و دیگر نیروهای تاثیرگذار، سناریوهای متفاوتی را پیش‌روی اقتصاد جهان گذشته است اما روشن به نظر می‌رسد در کوتاه مدت، این شرایط ممکن است فعالیت‌های غیرشفاف و اقتصاد غیررسمی بیشتری ایجاد کند؛ زیرا فرصت‌های شغلی محدود و افزایش فشار بر امور مالی خانوار و شخصی می‌تواند جذابیت ورود به "بازار غیررسمی" را تقویت کند؛ با این حال

جامعه امروز انتظار رویکرد اخلاقی از سوی کسانی که تجارت می‌کنند را دارد و همپای نهادینگی اهداف توسعه پایدار، انتظار می‌رود این رویکرد اجتماعی ادامه یابد.

به طور کل برای کاهش آثار منفی اقتصاد غیررسمی و هدایت فعالیت‌های این حوزه به سمت رسمی‌سازی، دولت و نهادهای ذی‌ربط می‌توانند از چندین راهکار بهره‌برداری کنند:

- **حمایت از مشاغل کوچک و متوسط (SMEs):** دولت می‌تواند با ارائه تسهیلات مالی، مشوق‌های مالیاتی، و تسهیل فرآیندهای اداری، کسب‌وکارهای غیررسمی را به سمت ثبت رسمی هدایت کند. ارائه وام‌های کوچک (میکروفاینانس) با بهره کم برای کسب‌وکارهای غیررسمی به منظور تسهیل انتقال آنها به بخش رسمی و ایجاد صندوق‌های حمایتی برای ثبت و رسمی‌سازی کسب‌وکارهای خرد از جمله موارد حمایتی از مشاغل کوچک و متوسط است.
- **آموزش و ارتقاء مهارت‌های نیروی کار:** با ایجاد برنامه‌های آموزشی و افزایش آگاهی در مورد حقوق کارگران، می‌توان به افزایش کیفیت مشاغل رسمی و کاهش گرایش به شغل‌های غیررسمی کمک کرد.
- **حمایت از کارگران غیررسمی:** یکی از مسائلی که با افزایش سهم اشتغال غیررسمی باید مدنظر سیاستگذاران قرار بگیرد، پنهان ماندن این بنگاه‌ها از نظر قانون کار و احتمالاً رعایت‌نشدن حداقل‌های این قانون در قبال شاغلان آنهاست که با توجه به شرایط نامساعد مزد و معیشت کارگری، می‌تواند فشارهای قابل‌توجهی به خانوارهای آنها وارد کند. طراحی برنامه‌های پوشش بیمه‌ای ارزان قیمت برای کارگران بخش غیررسمی (از جمله بیمه درمان، بازنشستگی)، گسترش شبکه‌های حمایتی برای تامین حداقل معیشت کارگران غیررسمی تا زمان الحاق به اقتصاد رسمی، تضمین شرایط کاری منصفانه و مقابله با استثمار کارگران غیررسمی از طریق نظارت بر کارفرمایان از راهکارهای حمایت از کارگران غیررسمی است.
- **ساده‌سازی فرآیندهای ثبت کسب‌وکار:** برای مشوق دادن به کسب‌وکارهای کوچک و متوسط، باید فرآیندهای اداری پیچیده ثبت کسب‌وکارها کاهش یابد و تسهیل گردد. همچنین کاهش بروکراسی، هزینه‌های اجرایی و پیچیدگی‌های ثبت کسب‌وکارها و ایجاد سامانه‌های آنلاین برای ثبت کسب‌وکارهای کوچک و متوسط با هزینه‌های پایین نیز در این زمینه موثر است.
- **ایجاد فرصت‌های اشتغال و تقویت بخش رسمی اقتصاد:** سرمایه‌گذاری در بخش‌های دولتی و خصوصی برای ایجاد اشتغال پایدار، حمایت از صنایع خرد و متوسط برای ایجاد فرصت‌های شغلی رسمی، ارائه تسهیلات ویژه برای مناطق مرزی و روستایی با هدف کاهش اختلافات منطقه‌ای و مهاجرت نیروی کار به بخش‌های غیررسمی و



تمرکز حمایت‌ها روی صنایعی که نرخ اشتغال غیررسمی در آن‌ها بالاست، مانند کشاورزی و خدمات تا حدود قابل توجهی می‌تواند به کنترل و مدیریت اقتصاد غیررسمی کمک نماید.

- **حرکت به سمت اقتصاد پایدار و دیجیتال:** با توجه به رواج الگوی توسعه پایدار در جهان و ورود مباحث اخلاقی به حوزه‌های مدیریتی و همچنین با توجه به توسعه ابزارهای دیجیتالی و هوشمند کنترل در حوزه‌های اقتصادی، انتظار می‌رود اندازه اقتصاد غیررسمی در سطح جهان کاهش یابد. طیفی از دیدگاه‌ها نشان می‌دهد در حالی که برخی از افراد و مشاغل اقتصاد غیر رسمی را به عنوان بخشی از وضعیت موجود تجاری می‌پذیرند، اما نتایج برخی نظرسنجی از رهبران کسب‌وکار نشان می‌دهد بسیاری، دیگر با مشتریانی که در قلمرو اقتصاد غیررسمی فعالیت می‌کنند، معامله نخواهند کرد (ACCA 2017). در ایران نیز یافته‌های معبودی و همکاران (۱۴۰۳) نشان می‌دهد اقتصاد دیجیتال ابتدا با کاهش هزینه مبادلات تجاری به افزایش اندازه اقتصاد غیررسمی منجر می‌شود. با این حال، توسعه بیشتر اقتصاد دیجیتال با افزایش توانایی دولت برای نظارت بر تراکنش‌های مالی، اندازه اقتصاد غیررسمی را کاهش می‌دهد. اقتصاد دیجیتال ابتدا با کاهش هزینه مبادلات تجاری، به افزایش اندازه اقتصاد غیررسمی منجر می‌شود. با این حال، توسعه بیشتر اقتصاد دیجیتال با افزایش توانایی دولت برای نظارت بر تراکنش‌های مالی، اندازه اقتصاد غیررسمی را کاهش می‌دهد. رفتار غیرخطی اقتصاد دیجیتال نشان می‌دهد در رژیم پایین اقتصاد دیجیتال، اقتصاد دیجیتال به علت بهره‌گیری از پیشرفت‌های حوزه فناوری، کاهش هزینه مبادلات و تسهیل عرضه کالا و خدمات را در پی دارد که به افزایش ظرفیت تولید و حجم مبادلات بخش اقتصاد غیررسمی منجر می‌گردد. اما در رژیم بالا اقتصاد دیجیتال، توسعه شتابان اقتصاد دیجیتال با ارائه فناوری‌های جدید، بهبود شیوه تولید کالا و خدمات، به افزایش توانایی بکارگیری فناوری و بهبود دسترسی افراد به اطلاعات منجر می‌شود که افزایش تولید کالا و خدمات را به همراه دارد. از آنجا که توانایی بنگاه‌های فعال در بخش رسمی برای به‌کارگیری فناوری در فرآیند تولید بیشتر از بنگاه‌های فعال در بخش غیررسمی اقتصاد می‌باشد، لذا، اقتصاد دیجیتال از طریق افزایش بهره‌وری تولید در بخش رسمی و بهبود نظارت دولت بر مبادلات بخش غیر رسمی، حجم فعالیت بخش رسمی را افزایش و اندازه اقتصاد غیررسمی را کاهش می‌دهد.

- **توسعه فرهنگ کار رسمی و آموزش حقوقی:** برگزاری کارگاه‌های آموزشی برای آشنایی کارگران با حقوق خود، و تشویق کارفرمایان به رعایت قوانین می‌تواند به کاهش مشاغل غیررسمی کمک کرده و از مزایای اقتصادی و اجتماعی آن بهره‌برداری کنند.

- **اصلاح و آسان‌سازی فرآیندهای مالیاتی:** راحی سیستم مالیاتی ساده، شفاف و عادلانه برای کاهش فرار مالیاتی یکی از موثرترین راه‌کارها برای کاهش اقتصاد غیررسمی است. برای کاهش فشار بر کسب‌وکارهای کوچک، دولت می‌تواند سیستم مالیاتی را ساده‌تر کرده و هزینه‌های مالیاتی را کاهش دهد. همچنین، می‌توان از سیستم‌های



دیجیتال برای ثبت مشاغل استفاده کرد تا فرآیندها سرعت یابد و افراد بیشتری تمایل به ثبت فعالیت‌های اقتصادی خود داشته باشند. ضمناً اعطای تخفیف‌های مالیاتی و معافیت‌های موقت برای کسب‌وکارهایی که به اقتصاد رسمی ورود می‌کنند و اجرای تدریجی مالیات برای کسب‌وکارهای تازه‌وارد به اقتصاد رسمی نیز از راهکارهای موثر است. همچنین اجرای نظامی که مالیات را بر اساس درآمد و سود تنظیم کرده و کسب‌وکارهای خرد را تشویق به همکاری کند و نیز استفاده از فناوری‌های نوین و پایگاه‌های داده برای رصد دقیق درآمدها و فعالیت‌های اقتصادی از راهکارهای مثبت در کنترل اقتصاد غیررسمی است.

- **اصلاح نظام بوروکراسی:** کاهش پیچیدگی‌های اداری و حذف فرآیندهای طولانی و پیچیده برای ثبت و شروع کسب و کار، افزایش شفافیت در عملکرد نهادهای دولتی.
- **استفاده از فناوری و داده‌های دیجیتال:** اعمال نظارت هوشمند و بهره‌گیری از فناوری‌های نوین مانند هوش مصنوعی، بلاکچین و پایگاه داده‌های جامع برای شناسایی فعالیت‌های غیررسمی و ایجاد سامانه‌هایی برای ثبت و شناسایی مشاغل غیررسمی و ارائه خدمات حمایتی به آنها و تحلیل داده‌ها برای کشف الگوهای مرتبط با فرارهای مالیاتی و رصد فعالیت‌های غیررسمی.
- **تقویت نظام بیمه و خدمات اجتماعی:** در صورت برقراری سیستم‌های حمایتی مانند بیمه اجتماعی، درمان و بازنشستگی برای کارگران غیررسمی، انگیزه برای ورود به بازار کار رسمی افزایش یابد. این اقدام می‌تواند به کاهش آسیب‌پذیری اجتماعی و اقتصادی افراد شاغل در این بخش کمک کند.
- **کاهش قاچاق و اصلاح یارانه‌ها**

جلوگیری از قاچاق کالاهای یارانه‌ای از طریق تقویت دستگاه‌های نظارتی در مرزها و کنترل جریان کالاهای قاچاق. تخصیص یارانه‌ها به اقشار کم‌درآمد از طریق اصلاح توزیع و کاهش زمینه قاچاق و خرید و فروش غیررسمی.
- **آموزش عمومی:** آگاهی‌بخشی به مردم در مورد مضرات اقتصادی قاچاق و خرید کالاهای غیررسمی و ترویج و نهادینه‌سازی خرید و مصرف کالای قاچاق به عنوان یک ضد ارزش و عمل ناهنجار و تغییر نگرش عمومی نسبت به ارزش کسب‌وکارهای رسمی و تکریم کارآفرینی در چارچوب اقتصادی قانونی و فرهنگ‌سازی عمومی برای تشویق شهروندان به پیوستن به سیستم اقتصادی رسمی.
- **آموزش در مدارس و دانشگاه‌ها:** گسترش آموزش‌های اقتصادی در سطوح دبیرستانی و دانشگاهی برای ارتقای درک جوانان از اهمیت اقتصاد رسمی.

- **شفافیت مالی و اصلاح قوانین مالکیت:** ایجاد زیرساخت‌های شفاف مالی و ارائه خدمات مالی و بانکی آسان و قابل اعتماد برای کسب‌وکارهای کوچک، تسهیل و تضمین حقوق مالکیت برای کسب‌وکارهایی که وارد سیستم رسمی می‌شوند و گسترش پرداخت‌های الکترونیکی برای کاهش نقدینگی و معاملات پنهان.
- **توانمندسازی نیروی کار از طریق مهارت‌آموزی:** ارائه دوره‌های آموزش فنی و حرفه‌ای و برگزاری دوره‌های آموزشی کاربردی برای ارتقای مهارت نیروی کار، به‌خصوص در مناطق مرزی، روستایی و کم‌درآمد.
- **ترویج کارآفرینی:** اجرای برنامه‌های آموزشی برای گسترش فرهنگ کارآفرینی و ارتقای مهارت‌های مدیریتی.

جمع بندی

اقتصاد غیررسمی بخشی بزرگ و پیچیده از اقتصاد جهان و ایران را تشکیل می‌دهد که در کشور ما به دلایل مختلف از جمله تحریم‌ها، نرخ بالای بیکاری و دسترسی محدود به منابع مالی، رشد کرده و پیامدهای مهمی بر توسعه اقتصادی و اجتماعی دارد. از نقطه نظر مثبت در مورد ایران، تداوم و انعطاف پذیر بودن بخش غیررسمی اقتصاد، شاید فعالیت‌های اقتصاد ملی را انعطاف پذیر کند. به عنوان مثال استقلال مالی شبکه‌های اعتباری بازار از بانک‌های دولتی باعث ایجاد نوعی ثبات در زمان بحران‌های مالی پیش‌بینی نشده می‌شود. همچنین با توجه به اینکه شبکه اعتباری بازار براساس روابط انسانی و اعتماد نسبت به یکدیگر بنا شده، این شبکه باعث کاهش هزینه‌های اطلاعاتی و اجرایی می‌شود. علاوه بر این افرادی که قادر به یافتن شغل در بخش رسمی اقتصاد جامعه نیستند می‌توانند در بخش غیررسمی مشغول به کار شوند. اما در مجموع اقتصاد غیررسمی اثر منفی روی اقتصاد کشور دارد؛ زیرا این نوع اقتصاد باعث هدر رفتن منابع، رعایت نکردن اولویت‌ها در سرمایه‌گذاری، تزریق شوک منفی به پیشرفت اقتصادی و ایجاد مانع در راه برقراری نظارت شایسته می‌شود (آموزگار، ۱۴۰۳).

به‌طور کلی این نوع اقتصاد با وجود مزایای کوتاه‌مدت خصوصاً برای کارگران و کارفرمایان، در بلندمدت می‌تواند به مشکلات جدی در زمینه رشد پایدار، نوسانات اقتصادی، نابرابری اجتماعی منجر شود. اقتصاد غیررسمی در ایران نه تنها پیامدهای اقتصادی و اجتماعی جدی دارد، بلکه تهدیدی برای توسعه پایدار و شفافیت اقتصادی است؛ هرچند نمی‌توان از مزایای آن به‌عنوان راهکار جایگزین یا موقت توسعه در برخی مناطق به حاشیه‌رانده شده در سیاست‌های اقتصادی بی‌توجه بود. به‌طور کل اما با توجه به اثرات منفی اقتصاد غیررسمی بر توسعه کشور، حل این مسأله ضرورت داشته و نیازمند تعادل بین اعمال قوانین سختگیرانه، تسهیل فرآیندهای رسمی‌سازی و تقویت حمایت‌های اجتماعی است. با بهره‌گیری از رویکردهای چندبعدی و ایجاد هماهنگی بین دولت، بخش خصوصی و جامعه مدنی، می‌توان زمینه رشد اقتصاد رسمی و توسعه پایدار را فراهم کرد.

منابع:

- آشنا، ملیحه (1402). رابطه اقتصاد غیررسمی و سرعت گردش پول در ایران، فصلنامه مطالعات اقتصادی کاربردی ایران، ۱۲(۴۷)، ۷۳-۷۴
- احمدی، احمدرضا، جبل عاملی، فرخنده و عبدلی، قهرمان (۱۴۰۳). تحلیل تأثیر اندازه دولت بر اقتصاد غیررسمی در ایران: با تأکید بر نقش ناترازی بودجه دولت. فصلنامه تحقیقات اقتصادی، ۲(۲)، ۳۲۷-۳۶۱.
- پیرایی، خسرو & رجایی، حسینعلی (۱۳۹۴). اندازه گیری اقتصاد غیررسمی در ایران و بررسی علل و آثار آن. سیاست های راهبردی و کلان 3، (شماره ۹)، ۴۲-۲۱.
- زروکی، شهریار، نصرنژاد نشلی، سحر، و توسلی نیا، علی (۱۴۰۱). تحلیل اثر متغیرهای کلان اقتصادی بر اقتصاد غیررسمی در ایران با تأکید بر ابزارهای سیاست مالی دولت. تحقیقات اقتصادی، ۵۷(۱)، ۸۵-۱۲۳.
- کاربر، رضا و تکاملو، زهرا و رستمزاده، پرویز (۱۳۹۸). برآورد حجم اقتصاد غیررسمی در استان های ایران و بررسی عوامل موثر بر آن، نظریه های کاربردی اقتصاد، ۲(۶): ۱۶۱-۱۸۸.
- معبودی، رضا، نوروزی، یعقوب & جلیلی کامجو، سید پرویز (۱۴۰۳). تاثیر آستانه ای اقتصاد دیجیتال بر اقتصاد غیررسمی در ایران. علوم و فنون مدیریت اطلاعات doi: 10.22091/stim.2024.11005.2129
- مرکز پژوهش های مجلس شورای اسلامی (۱۳۹۳). ارزیابی تاثیر اقتصاد غیررسمی بر توسعه اقتصادی
- Chen MA. The Informal Economy: Recent Trends, Future Directions. NEW SOLUTIONS: A Journal of Environmental and Occupational Health Policy. 2016;26(2):155-172.
- Ernest Etim, Olawande Daramola(2020). The Informal Sector and Economic Growth of South Africa and Nigeria: A Comparative Systematic Review Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity Volume 6, Issue 4.
- Enste, D. H. The shadow economy in industrial countries. IZA World of Labor 2024: 127 doi: 10.15185/izawol.127.v3
- Fields, G. (2005), "A Guide to Multisector Labour Market Models", World Bank Social Protection Discussion Paper, No. 0505, World Bank, Washington.
- Grierson, J. P. (1997) *Where There is No Job: Vocational Training for Self-employment in Developing Countries*, Swiss Centre for Development Co-operation in Technology, Zurich.
- International Labour Organization (2010) *Gender mainstreaming in Local Economic Development Strategies*, International Labour Office, Geneva.
- International Labour Organization(2014). Transition from the Informal to the Formal Economy Recommendation, 2015 (No. 204)



Leandro Medina and Friedrich Schneider(2018). "Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years?" International Monetary Fund(IMF) Working Paper.

OECD (2008), "Declaring Work or Staying Underground: Informal Employment in Seven OECD Countries", OECD Employment Outlook, Chapter 2, OECD, Paris.

The Association of Chartered Certified Accountants,(2017).Emerging from the shadows , The shadow economy to 2025.

SALGA. (2012) *Making the Informal Economy Visible: Guidelines for Municipalities in Respect of Adopting a More Developmental Approach Towards the Informal economy*, South African Local Government Association.

Schneider, F., (2008). "Shadow Economy. In: Readings in Public Choice and Constitutional Political Economy". Springer, Boston, MA. https://doi.org/10.1007/978-0387-75870-1_28

Williams, C.C. (2005), "Small Business in the Informal Economy: Making the Transition to the Formal Economy", Small Business Council, London, the United Kingdom.

World Bank. 2019. Global Economic Prospects, June 2019. © Washington, DC: World Bank. <http://hdl.handle.net/10986/31655> License: [CC BY 3.0 IGO](https://creativecommons.org/licenses/by/3.0/).

"World Bank. 2022. Iran Economic Monitor, Spring 2022: Managing Economic Uncertainties - With a Special Focus : Preparing for an Uncertain Water Future. Iran Economic Monitor;. © Washington, DC. <http://hdl.handle.net/10986/37792> License: CC BY 3.0 IGO."